

Borbély Gábor

A metafora kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül

John Trentman nagy hatású, 1970-es tanulmányában (amelynek múlhatatlan érényei közé tartozik az is, hogy mindössze öt oldal: legalábbis ebben a tekintetben megpróbálom követni) azt írta, hogy az Ockham-féle mentális nyelvkoncepció több tekintetben is hasonlít egyes XX. századi filozófusok „némiképp már idejétmúlta” elképzeléseihez a tudomány ideális nyelvvel kapcsolatban (TRENTMAN 1970, 588). A hasonlóság azon alapul, hogy az ideális nyelv mindkét esetben kizárólag olyan grammatikai különbségeket enged meg, amelyek relevánsak egy állítás igazságértékének meghatározásához, ám teljességgel érzéketlen az egyéb – a hétköznapi kommunikációban jelentős szerepet játszó – nyelvi elemek iránt. Az ideális nyelv struktúrájának leírása továbbá mindkét elmélet szerint a logika feladata (TRENTMAN 1970, 588).

Vannak természetesen különbségek is, amelyeket Trentman nem hangsúlyozott. Ockham szerint például az angyalok az ideális mentális nyelv, mint immateriális médium segítségével kommunikálnak, egy logikai pozitivista erre viszont nyilván azt mondaná, hogy olyasmik, amik nincsenek, nem képesek kommunikálni, sem materiális, sem pedig immateriális médiumok segítségével. Továbbá: Ockham szerint azzal, hogy kizárjuk a korrekt tudományos nyelvhasználatból a többértelmű kifejezéseket, éppenséggel lehetővé tesszük a tudományok (köztük a metafizika és a teológia) korrekt művelését, hiszen egy sor tévedést ki tudunk küszöbölni, s számos zavaró szofizmát meg tudunk oldani (vö. SL, 751). Egy logikai pozitivista viszont a többértelmű kifejezések ('metaforikus nyelvhasználat') kiiktatásával minden olyan szellemi képződményt (s elsősorban a metafizikát és a teológiát) kizárna a tudományok köréből, amelynek a története során valaki elkövette azt az ősbűnt, hogy elejtett néhány metaforikus kifejezést valamelyik szövegben.

Trentman Peter Geach-el szemben fogalmazta meg a téziseit. Geach szerint Ockham-nél a mentális nyelv kizárólag azért különbözik a latin nyelvtől, mert – ellentétben a latin nyelvvel, valamint nyilvánvalóan egyéb konvencionális nyelvekkel is – nem enged meg a kifejezések jelentésének megkülönböztetése szempontjából irreleváns, szinonimitást generáló elemeket (például eltérő declinatio-kat és coniugatio-kat, azaz különböző névszó- és igeragozási paradigmákat). Minden egyéb szempontból azonban nagyon hasonlít hozzá. A mentális nyelvben is vannak például főnevek és igék, a főneveknek van száma és esete, az igék lehetnek cselekvők és szenvedők, különböző módúak, van idejük, számuk és személyük. Miután Ockham szerint a mentális nyelv természettől fogva adott és minden ember számára közös, s a konvencionális nyelvek strukturális azonosságát hivatott magyarázni, Geach szerint Ockham érvelése cirkuláris. Ockham ugyanis meglehetősen egyséjtű módon (simple-minded) a latin grammatika tulajdonságait viszi át a mentális nyelv-

re, majd ez utóbbival magyarázza azt, hogy az előbbi miért rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal. Ockham számára azért nem tűnik föl ez a cirkularitás, mert úgy gondolja, hogy a mentális nyelv immateriális és „természeténél fogva érthető” mindenki számára, ellentétben – például – a latin nyelvvel, amit meg kell tanulni (GEACH 1957, 102–103).

Trentman rövid Ockham-értelmezése során – Geach kritikájával vitatkozva – három dolgot állított:

1. Nem igaz az, hogy a latin nyelv szinonimitást generáló grammatikai elemei jelentik azt a kritériumot, amelynek alapján Ockham megkísérléi leírni a mentális nyelv grammatikáját. Ockham a mentális nyelvet olyan ideális nyelvnek tekintette, amely kizárólag a mentális állítások igazságértékét befolyásolni képes grammatikai distinkciókat enged meg.
2. A mentális nyelv Ockham szerint nem tartalmaz szinonimákat.
3. A mentális nyelv Ockham szerint nem tartalmaz ekvivokációt.

Az előadásomban a harmadik állítással szeretnék foglalkozni. A tudományos közvélekedés – úgy tűnik – ma az, hogy a harmadik állítás korrekt, tehát Ockham azon az állásponton van, hogy a mentális nyelv nem tartalmaz ekvivokációt (SPADE 1980, 14; CHALMERS 1999, 76–77). Bizonyos Ockham-szövegek alapján ez valóban teljesen korrekt interpretáció. Én mindazonáltal amellet fogok érvelni, hogy Ockham reménytelenül inkonzisztens volt ebben a kérdésben, bár ez őt szemmel láthatólag a legkevésbé sem zavarta.

Ockham meglehetősen eredeti módon értelmezte Arisztotelész *Hermeneutikájának* első néhány sorát (16a 3–8). Ez a néhány sor a szemantika történetének egyik legnagyobb hatású passzusa. Arisztotelész itt a következőket állítja. 1. Az írásjelek a jelei (szümbola) mindannak, amik a beszédben elhangzanak. 2. Mindaz, ami a beszédben elhangzik, a jele (szümbolon, szémeion) azoknak az affekcióknak (pathémata), amelyek a lélekben vannak. 3. A léleknek ezek az affekciói a dolgok hasonmásai (homoiómata). 4. Ezek az affekciók mindenki számára ugyanazok, és maguk a dolgok, melyeknek a hasonmásai, szintén ugyanazok. 5. Az írásjelek és a beszédben elhangzottak nem ugyanazok mindenki számára.

Ockham értelmezése szerint (vö. SL, I, 1) ez azt jelenti, hogy háromféle nyelvi jel van, s ennek megfelelően a nyelv használata során háromféle állítást tehetünk. Az egyik az írásjel (írott terminus), amely az írott proposíciók része, a másik a kimondott szó (kimondott terminus) a kimondott proposíciók része, a harmadik pedig a lélek fogalma (intentio seu passio animae, conceptus), amely mint mentális terminus a mentális proposíciók része. Az írásjelek és a kimondott szavak konvencionális jelek, a mentális terminusok azonban olyan természetes jelek, amelyek – és itt Ockham expressis verbis Szent Ágoston *De trinitate*-jához kapcsolódik – mentális nyelvet alkotnak. Ez a nyelv nem azonos egyetlen „természetes” (konvencionális) nyelvvel sem, és elsődleges azokhoz képest. A *significatio* (jelölés, jelentés, referencia) ennek megfelelően elsődlegesen a mentális nyelv terminusai és a dolgok közötti szemantikai relációra vonatkozik.

A *significatio*-t Ockham a következőképpen értelmezi: valamely T terminus akkor szignifikál egy dolgot, ha igaz módon állítjuk azt, hogy: „ez T”, ahol a mutató névmás a T terminus által jelölt valamely dologra utal. Ebben az esetben a T terminus, ahogyan Ockham írja, szupponálja vagy természetes módon képes

szupponálni azt, aminek a jele (supponit vel natum est supponere pro illo; SL I, 33, 95). Itt a szuppozíció fogalma segítségével definiálja a szignifikációt. Nem meglepő, hogy Ockham a szuppozíciók alaptípusát, a perszonális szuppozíciót viszont a szignifikáció segítségével definiálja oly módon, hogy egy terminus akkor rendelkezik ezzel a fajta szuppozícióval, ha a szignifikátumára referál (SL I, 64, 195). Fontos mindazonáltal kiemelni, hogy Ockham szerint egy terminus szuppozícióval csupán valamely propozícióban belül rendelkezhet, hiszen a szuppozíciójának típusát éppen a propozíció másik terminusa határozza meg (SL I, 63, 193).

A konvencionális nyelvi jelek Ockham szerint kizárólag azért rendelkeznek significatio-val (azért bírnak jelentéssel, azért képesek a dolgok jeleként funkcionálni), mert alá vannak rendelve a mentális nyelv terminusainak (subordinatio). Olyannyira így van ez, írja Ockham, „hogy az a szó, amelynek azért adtunk jelentést, hogy valamely, az elme fogalma által jelölt dolgot jelöljön, maga is megváltoztatná a jelentését (még hozzá pusztán ettől, új jelentésadás nélkül), ha az említett fogalomnak megváltoznék a jelölete” (SL I, 1).

Nem igaz Ockham szerint ezért az (*pace* Arisztotelész, Boëthius, vagy éppen Aquinói Szent Tamás), hogy a konvencionális jelek az elme fogalmainak közvetítésével jelölik magukat a dolgokat, hanem a dolog úgy áll, hogy a konvencionális nyelvi jelek és a mentális terminusok is a dolgokat jelölik, bár – mint említettük – az előbbiek csak másodlagosan, a mentális nyelv terminusainak alárendelt módon (subordinatio). A lélek affekciói, fogalmai és a dolgok közötti hasonlósági relációt (ez is az autoritatív arisztotelészi szöveg része) is értelmezni tudja ebben a keretben Ockham. Az, hogy a fogalmak „természetes hasonmái” a dolgoknak, pusztán annyit jelent, hogy a fogalmak természetes módon rendelkeznek jelentéssel és mindig ugyanazt jelentik (SPADE 1980, 17; SL I, 33).

Mint hogy a mentális nyelv is nyelv, természetesen – a konvencionális nyelvekhez hasonlóan – van grammatikája. Ockham kritériuma azzal kapcsolatban, hogy milyen grammatikai különbségek engedhetők meg a mentális nyelvben, a következő: mindaz, ami szükséges a significatio-hoz vagy az állításunk kifejezéséhez (necessitas significationis vel expressionis; Quodl. V, q. 8, 509). Egyértelmű, hogy Ockham itt azokra a grammatikai különbségekre gondol, amelyek szerinte hatással lehetnek az állítások igazságfeltételeire (pl. a főnevek esetében: casus, numerus; a melléknévknél: comparatio; az igéknél: modus, genus, numerus, tempus, persona). Ezek a különbségek megjelennek a természetes nyelvi állításainknak megfelelő mentális propozíciókban, és ezek „az okai annak, hogy egy állítás igaz vagy hamis, mivel egy kimondott állítás kizárólag abban az esetben lehet igaz vagy hamis, ha megfelel neki egy mentális állítás” (Quodl. V, q. 8, 512).

Következésképpen Ockham szerint azok a grammatikai különbségek, amelyek megjelennek a mentális nyelvben, szükségképpen megjelennek a beszélt nyelvekben is, fordítva azonban ez nincs így, hiszen a beszélt nyelv számos olyan grammatikai elemet tartalmaz, amely egy állítás verifikációja vagy falszifikációja szempontjából irreleváns (SL I, 3, 11–13).

Ezzel az érveléssel teljesen konzisztens módon Ockham a *Summa logicae* I, 13-ban azt állítja, hogy – tulajdonképpeni értelemben (*proprie loquendo*) – nincs ekvivokáció a mentális nyelvben (a mentális nyelv terminusai nem metaforikusak). A többértelműség (ahogyan a szinonimitás is) kizárólag a konvencionális terminusokat jellemzi. Több azonos értelmű konvencionális kifejezés egy és ugyanazon mentális terminusnak, egy többértelmű konvencionális kifejezés több mentális terminusnak van

alárendelve (SL I, 13, 45). Világos, hogy egy mentális terminus ennek megfelelően nem lehet többértelmű, hiszen nincs olyan további nyelv, amelynek a mentális nyelv többértelmű teminusa alá lenne rendelve, s amelynek segítségével interpretálni tudnánk a mentális nyelv többértelmű kifejezéseit (SPADE 1974, 67).

Hasonló Ockham álláspontja a mentális állításokról is (SL I, 3, 14, 86–91 sorok). Minden kimondott vagy leírt állítás megfelel a mentális nyelv egy állításának. Egy kimondott vagy leírt állítás igazságértéke a mentális állítás igazságértékének a függvénye: ha igaz a neki megfelelő mentális állítás, akkor igaz a kimondott vagy leírt állítás, ha hamis, akkor hamis. Ha a kimondott állítás többértelmű, akkor elemeznünk kell az adott állítást a neki megfelelő mentális állításokat figyelembe véve. Ockham szerint így található meg azoknak az *authenticus* és *magistralis* állításoknak az értelme (például a filozófiában), amelyek *de virtute sermonis*, azaz szó szerinti értelmüket véve hamisak (SL I, 66, 201).

Ha bármilyen okból többértelmű egy írott vagy kimondott állítás (például azért, mert a kontextustól függően a terminusainak eltérő lehet a referenciája, vagyis a szuppozíciója), akkor több mentális állítás fog megfelelni neki, a többértelmű konvencionális nyelvi kifejezésnek megfelelő különböző mentális terminusokkal. Ha ezt az állítást nézzük: 'az ember species', akkor ennek az Ockham-féle elmélet szerint két mentális állítás felel meg, két különböző 'ember' mentális terminussal, s a két állítás közül az egyik igaz, a másik pedig hamis.

Ez eddig világosnak tűnik. De miért mondja az említett helyen Ockham azt, hogy *proprie loquendo*, tulajdonképpen értelemben véve nincs többértelműség a mentális nyelvben? Talán valamilyen értelemben mégiscsak van ekvivokáció a mentális nyelvben?

Ockham a *Summa logicae* I, 13-ban, valamint a III–4, 2–4-ben tárgyalja az aequivocatio, a többértelműség problémáját. A SL I, 13-ban, ahol a mentális nyelv terminusairól azt állítja, hogy *proprie loquendo* nem többértelműek, kétféle többértelműségről beszél. Ezt a SL III. könyvében, ahol a téves következtetések tárgyalása során beszél a többértelműségről (fallacia aequivocationis), háromra bővíti. Ez utóbbi helyen a tradíciótól némiképp eltérő módon (vö. SPADE 1980, 14) a többértelműséget a következőképpen értelmezi: „az aequivocatio többféle jelentés, szignifikáció előhívása (multorum vocatio) egy adott hangalak vagy egy adott jel által”, ám hozzáteszi, hogy ez a meghatározás pontatlan, mert aequivocatio ott is van, ahol nem a szó szignifikációja, hanem a szuppozíciója többféle. Az aequivocatio ezért nem olyan jelenség, amelynek pusztán a szó significatio-jához (jelentéséhez) van köze, hanem olyan, amely a terminus szuppozícióját is érinti (SL, 752, 17–18).

Ockham szerint az aequivocatio három típusa a következő. Az első: aequivocum a casu, az esetleges többértelműség, amikor oly módon tesz szert jelentésre egy hangsor, hogy már rendelkezik valamiféle jelentéssel, ám a két jelentés teljességgel független egymástól („mintha az adott hangsornak nem volna már valami teljesen eltérő jelentése”; Ockham). Kettős jelentésadás, különböző nyelvek között is lehetséges (angol: me; latin: me).

A második az analogikus ekvivokáció (aequivocum a consilio), amelynek esetében az eltérő jelentések nem függetlenek egymástól, hanem a terminust az elsődleges jelentése alapján használjuk másodlagos, az előzőtől eltérő jelentésben. Ockham példája az „ember”, ahogyan elsődleges jelentésben az „eszés állatokra” (felhőtlen középkori optimizmus), illetve ahogyan másodlagosan egy embert ábrázoló szoborra referál. A másodlagos jelentésadás alapja ez esetben a hasonlóság,

de Ockham szerint más oka is lehet annak, ha másodlagos jelentést adunk egy szónak (SL I, 13, 45: „propter aliquam similitudinem primi significati ad aliquid aliud vel propter aliquam aliam rationem”). A *fallacia aequivocationis* tipikus esete az, amikor „metaforikusan”, „átvitt” vagy „nem sajátos” értelemben veszünk egy kifejezést, s egy következtetésben az átvitt és a tulajdonképpeni értelmében is használjuk. A metaforák Ockham szerint – ahogyan más középkori szerzők szerint is – a nyelvhasználat számára alapvető, tipikus, analógián alapuló többértelmű kifejezések. A terminusok analógián alapuló metaforikus használata a középkori filozófiai és teológiai gondolkodás számára elsősorban a transzcendentálék (mindenekelőtt a „létezés” terminus) elemzése során volt nélkülözhetetlen. Ockham mindazonáltal a *Summa logicae*-ben nem a metaforikus nyelvhasználat metafizikai relevanciáját emeli ki, hanem azt hangsúlyozza, hogy a metaforák téves következtetésekhez vezethetnek. Ockham olyan példákat hoz, amelyek esetében a lehető legnyilvánvalóbb a hiba (pl. „petra erat Christus, igitur aliquid irrationale erat Christus”), majd azt mondja, hogy „megszámálhatatlanul sok egyéb esetben is” úgy áll a dolog, ahogyan az általa említett példák esetében, mivel „alig található olyan nyelvi jel (dictio), kiváltképp a leggyakrabban használatosak, amelyet időnként ne vehetnénk nem sajátos és metaforikus értelemben”. (SL III–4, 3, 757–758.)

Ebben a két esetben arról van szó, hogy egy és ugyanaz a szó eltérő szignifikációkkal rendelkezhet. A harmadik aequivocatio esetében azonban nem a szó szignifikátumai különbözőek, hanem a szuppozíciója eltérő, alapvetően olyan kontextusokban, amelyek különböző szuppozíció típusokat engednek meg (simplex, materialis, personalis), valamint ampliatív kontextusokban (temporális és modális kontextusok; SL, III–4, 4, 759–760). De éppen ez a harmadik eset okozza a zavart, tudniillik ennek kapcsán – mindenféle megszorítás nélkül – Ockham kijelenti, hogy ez a többértelműség a tisztán mentális propozíciókban is megtalálható (SL III–4, 4, 763).

Ez utóbbi nyilvánvalóan ellentmondásban áll azzal, amit a *Summa logicae* I, 13-ban mond, hogy ti. nincs többértelműség a mentális nyelvben. A meghökkenésünket csak fokozza az, hogy ezt ráadásul a szövegnek abban a szakaszában teszi, ahol a *fallacia in dictione*-ről beszél. A *fallacia in dictione* általa és éppen ebben a szövegrészben adott definíciója szerint ugyanis: azokat nevezzük *in dictione* tévkövetkeztetéseknek, amelyek esetében az argumentumok téves volta kizárólag abból ered, hogy konvencionális jelekből állnak (ezért *in dictione* tévkövetkeztetések Ockham szerint; SL III–4, 4, 750). Az, aki az elméjében minden önkényesen beiktatott jeltől és nyelvtől függetlenül konstruálja meg ezeket az argumentumokat, mondja Ockham, nem lesz tévedés áldozata. A konvencionális nyelvi jelek többértelműségéből fakadó téves következtetések tárgyalása során tehát azt állítja Ockham, hogy ezek egyik típusa az, amikor ekvokáció van a nem konvencionális, hanem természetes mentális nyelvben. Ez értelmetlen.

Továbbá: a *Summa logicae*-nek a terminusok szuppozíciójával foglalkozó részében Ockham azt írja, hogy amikor materiális vagy simplex egy terminus szuppozíciója, akkor „nem szignifikatív módon vesszük” a terminust, vagyis nem aszerint, amit jelent (SL I, 69, 209). Amikor szignifikatív vesszük, akkor viszont mindig perszonális szuppozícióban van, ti. arra referál, ami a szignifikátuma. De hogyan lehetséges, hogy egy mentális terminus, amely természetes jele valamely dolognak, egyáltalában ne referáljon arra, ami a szignifikátuma, ahogyan ez a materiális vagy simplex szuppozíció esetében történik?

Továbbá: nem egyszerűen az a helyzet, hogy egy helyen (ti. az imént általam idézett helyen) azt állítja Ockham, hogy a többértelműség a tisztán mentális proposíciókban is megtalálható, hanem ezzel teljesen konzisztens, egyéb állításaival azonban tökéletesen inkonzisztens módon több helyütt is kiemeli a *Summa logicae*-ben, hogy „a különböző szuppozíciótipusok a mentális terminusokra is alkalmazhatóak, az intentio (fogalom) ugyanis referálhat a szignifikátumára, és saját magára is, és a kimondott szóra és a leírt szóra is” (SL I, 64; SPADE 1980, 19).

Paul V. Spade megoldása a következő: 1. megpendíti, hogy lehet, hogy a fogalmak azon tulajdonsága, hogy szupponálnak, nem is természetes tulajdonságuk, vagyis a mentális nyelv valamilyen értelemben talán konvencionális Ockham szerint. Az Ockham szövegek ennek nagyon erőteljesen ellentmondanak, talán azzal az egy kivétellel, amit az imént említettem (hogy ti. a konvencionális nyelvi jelekkel foglalkozó részben említi a mentális terminusokban található ekvokációt), ezt azonban Spade, úgy tűnik, nem vette észre, mert egyáltalában nem tárgyalta. 2. Ockhamet úgy kell érteni, hogy a mentális terminusoknak kizárólag perszonális szuppozíciójuk van. Ez konzisztenssé tenné az ockhami elméletet, ahogyan ezt például Buridan később realizálta is: Buridan szerint a mentális nyelv minden állításában mindig perszonálisan szupponálnak a terminusok. Nem önkényesen (ad placitum) használjuk a mentális terminusokat, miként a kimondottakat és a leírtakat, minthogy a mentális nyelv állításai nem engednek meg eltérő interpretációkat, ahogyan ez Arisztotelész Hermeneutikájából is világos (*Summulae dialecticae* 7; SPADE 1980, 21, 58. jegyzet).

Hát igen, a nagy Buridán szerint ez így valóban értelmes, de vajon ez tényleg konzisztenssé teszi az ockhami elméletet?

IRODALOM

- GUILLELMUS de Ockham 1974. *Summa logicae*, Opera philosophica, I. New York: St. Bonaventure (=SL)
- GUILLELMUS de Ockham 1980. *Quodlibeta septem*. Opera theologica, IX. New York: St. Bonaventure (=Quodl.)
- CHALMERS, David 1999. Is there synonymy in Ockham's Mental Language? In *The Cambridge Companion to Ockham*. Paul Vincent Spade (ed.) Cambridge: Cambridge University Press. 76–99.
- GEACH, Peter 1957. *Mental Acts*. London – New York: Routledge – Humanities Press.
- SPADE, Paul Vincent 1974. Ockham's Rule of Supposition: Two Conflicts in His Theory. *Vivarium*, 63–73.
- SPADE, Paul Vincent 1980. Synonymy and Equivocation in Ockham's Mental Language. *Journal of the History of Philosophy*, XVIII, 9–22.
- TRENTMAN, John 1970. Ockham on Mental. *Mind*, LXXIX, 586–591.